

CU PRIVIRE LA UNELE ADNOTĂRI ETIMOLOGICE

ALE LUI B.P. HASDEU

George RUSNAC

Catedra Lingvistică Generală și Limbi Clasice

Réexaminant d'un autre point de vue que celui traditionnel l'inventaire des vocables étymologisées par B.P. Hasdeu: dans une optique structurale l'auteur démontre le caractère indigène des mots suivants: *pârcălab*, *pârgar*, *vătaf*, *vornic*, *vătală*, *a (se) vătăma*, *a (se) sfătui*, *vatră*, *a boroboti*, *a bărăni*, *a bărăta*, *bărătat*, *a ursi*, *a cărăcâti*, *a cârti*, *forfoană*, *forfota*, *a gârăi*, *a hărăzi*, *harbel*, *a horovi (a vorobi)*, *a zvori*, *moroji*, *a moronci*, *a pâra*, *poară*, *a porunci*, *a sporovăi*, *a spori*, *tarbocă*, *tărăboi (dărăboi)*, *daravelă*, *a tontorosi*, *a trâncăni*, *cațaveică*, *baștină*, *moș*, *boșneag*, *unealtă*, *a hondroni*, *a hontăi*, *a (se) dichisi*, *a se lighini*, *a (se) tighini*, *sculă*, *a sculbuți*, *noian (loian)*, *a boi (a bui)*.

Analiza noastră vizează, selectiv, notele etimologice ale lui B.P. Hasdeu cuprinse în *Cuvențe den bătrâni*, I [1].

Elaborate în plin avânt al credinței în legi fonetice, comentariile lingvistice ale cărții acordă o importanță exagerată suportului material al cuvintelor explicate, în detrimentul laturii lor ideale. Deși „ochiul lui Hasdeu – redăm aprecierea lui Hugo Schuchardt, – lunecând peste un cerc larg de limbi, posedă capacitatea fericită de a descoperi tocmai ceea ce este util” [2, p.488], erudiția impresionantă a lingvistului nostru favorizează (involuntar) de cele mai multe ori împrumutul, nu factorul intern. Această distonanță nu este specifică etimologiei românești, ea caracterizează cercetările etimologice de pretutindeni.

Vom reexamina inventarul vocabulelor etimologizate de Hasdeu din altă perspectivă decât cea tradițională: din perspectivă structurală [3]. Urmându-l pe Miklosich (cf. Ciorănescu [4, s.v. *pârcălab*]), Hasdeu susține că *pârcălab* (în Evul mediu, în țările române): „conducător al unui județ, sau al unei cetăți, având atribuții militare, administrative și judecătorești”; „administrator al satelor boierești și mănăstirești”; „perceptor rural”; „comandant al unei închisori”; „tânăr care tocmește lăutarii la horă” [5] derivă din magh. *porkoláb*. De origine maghiară ar fi, după Hasdeu, și *pârgar* (în organizarea administrativă feudală a țărilor române): „fiecare dintre membrii sfatului de conducere al unui oraș sau al unui târg”; „vătășel (la primărie)”; „flăcău care face parte din grupul care se ocupă de organizarea programului de desfășurare a petrecerilor tinerilor în timpul sărbătorilor de Crăciun și de Anul Nou”; „pândar”; „muncitor la ocnele de sare”; (inv.) „concețatean, orășean, târgoveț” [5].

Ulterior, soluțiile acestea vor fi unanim acceptate și completate, în unele dicționare [4, 6, 7, 8 ș.a.], cu informația că elementele maghiare descind, la rândul lor, din germ. *Burggraf* (*burg* „cetate”, *graf* „conte”) și *Bürger* („cetățean”, „orășean”).

Realitățile lingvistice dezminț însă această interpretare. *Realitățile lingvistice* reprezintă o serie de factori: semantemele și sememele cuvintelor luate în discuție, aloetia și polietemia tranșelor radicale respective, matricele etemice și etememice [9], relațiile sinonimice pe care le contractează și analogia cu formații similare.

Atât aloetele radicale ale lui *pârcălab*: *pârcălab*, *percălab*, *purcălab*, *cârpălab* [5], cât și ale lui *pârgar*: *pârgar*, *prăgar*, *purgar* [5] infirmă, *ipso facto*, prin rotația segmentelor de expresie, ipoteza împrumutului. Ceilalți factori menționați probează și ei, direct sau indirect, integrarea elementelor discutate în fondul lexical vechi al limbii române ca unități indigene: prin prezența sensurilor legate cu liantul „vorbă” în structurile polisemantice *pârcălab* și *pârgar*, prin relații sinonimice cu vocabule ce confirmă nota semică distinctivă a acestor formații indigene, prin convergența lor fonosemantică și sinestezică cu numeroase alte unități de vocabular, precum și prin paralelisme genetice în cadrul sistemului lexical dat. Prima impresie, mai mult intuitivă și vagă, că etemul lui *pârcălab* e <cel ce ordonă, cel ce se impune prin vorbă> capătă contur sigur când atragem în discuție sinonimul *vătaf* [10], [5: et. nec.], precum și formațiile analoage: *vornic* (înv.) „judecător care ședea la poarta palatului domnesc și judeca procesele mai mari (erau 12, numiți și *vornici de poartă*)”; „guvernator”; „judecător urban”; „primar”; „vornicel la nuntă” [8: <sl. *dvornikū* „curtean”; de fapt, doar v. rom. *dvornic* „vornic” (11) provine din slavă], *vornicel* (înv.) „soldați de sub comanda marelui vornic”; „primar”; „consilier”; (azi) „colăcer, cavalier de onoare la nunțile țărănești” [8].

Etemele înrudite <bătaie> și <vorba> pe care le degajă aloetele radicale *văt-, vat-, făt-, băt-, bat-* sunt puse în valoare de seria *vătală* „dispozitivul în care se fixează spata, împreună cu cadrul de lemn în care este montat acesta, formând organul mobil al războiului, care permite menținerea paralelă a firelor de urzeală și îndesarea firului de bătaură” [12, 4, 5: <bg. *vatala*] (indigen, etem: <a bate>, cf. var. *batală* [5]), *a (se) vătama* „a afecta starea sănătății (cuiva)”; „a se îmbolnăvi de hernie”; „a cauza (cuiva) neplăceri”; „a produce pagube”; (înv.) „a (se) abate de la...” [5], [13, p.203, 14, p.41, 4, 5: <lat. *victimare*] (indigen, etem: <a bate, a surpa>), cf. var. *a bătama* [5]), *a vătui* „a promite în mod solemn”; (înv.) „a sfătui” [5: <sl. *veatovati*] (indigen, etem: <vorba>), *a (se) sfătui* „a consilia”; „a se consulta”; „a discuta”; (înv.) „a se fâgădui” [5], [15, p.47, 6, 7, 8, 4, 5: <sfat <v.sl. *sŭvétŭ*] (indigen, variantă prefixală a cuvântului precedent, cf. var. *a svătui* [5], din care a rezultat, prin derivare regresivă, substantivul), *vatră* „loc sumar amenajat pe sol și neacoperit, unde s-a făcut sau se face foc”; „suprafață plană (prevăzută cu plită), amenajată în fața gurii unui cuptor sau a unei sobe, unde se face focul”; „loc de baștină, de origine”; „centru”; „loc de casă”; „zona locuită a unei așezări umane”; „nume dat unor porțiuni (împădurite) de teren neted și bătaorit, având diverse utilizări” etc. [5], [15, p.9, Hasdeu, ap.4, 7: cuvânt balcanic sau autohton, 6: <alb. *vatrë*, 16, II, p.741, 8, 4: <gr. *vathron*] (indigen, etem: <bătaură>) etc.

Marca etemică <vorba> a radicalului indigen *vor-* (și a aloetelor acestuia, rezultate prin rotația segmentelor de expresie) e probată de seria: *a boroboti* „a se năpusti cu vorba, cu cearta pe cineva” [5], *a bărăni* „a stăruii cu tot dinadinsul, a sta de capul cuiva, cerându-i mereu ceva”; „a aspira” [5: et. nec.], *a bărăta* „a spune, întruna, cuvinte de muștrare la adresa cuiva, a nu mai tăcea din gură (ocărând)” [5: et. nec.; 4: <scr. *baratati* „a neguța” <it. *barattare* „a schimba”, *a bărătui* „a cumpăra tocmindu-se”; „a nădăjdui” [5, 4: <scr. *baratati* <it.], *bărătat* „ursit, merit, sortit, destinat” [5: et. nec.] (indigen, etem: <promis, fâgăduit>), cf. *a vătui*, supra; aceeași explicație comportă sinonimele: *hărăzit* [Murnu, ap. Ciorănescu (4), 4: <a *hărăzi* <ngr. *karizo*, prin mijlocirea sl. *harizati*; 5: <a *hărăzi* <paleosl. *harizati* <ngr. *karizo* „a dăruii” și *ursit* [12, 7, 8, 4: <a *ursi* <ngr. *orizo*, *òrizo*; 6: <a *urzi* „a țese”, *a cărăcăti* „a vorbi mult, cu glas scăzut și enervant” [17], *a cărti* „a-și arăta nemulțumirea prin murmur sau critici”; „a certa, a cicăli”; „a huli”; „a îndemna”; „a dori”; „a sfâșia” etc. [15, p.27, 6, 4: <sl.; 5: „Cuvântul, de origine slavă, a intrat pe mai multe căi în limba noastră. În înțelesul de „a împunge cu vorba” amintește de bg. *kărtja* „scormonesc” (înruddit cu cărtiță) și mbg. *Krătēnija* „grunnitus”; în înțelesul de „a sfâșia” vine – în Banat – din scr. *krtiti* „a chinui”, iar sensul de „a dori” – în Bucovina – se leagă de rusescul (dial.) *kortēti* „a dori fierbinte”] (indigen, radical polietemic), *forfoană* „persoană care vorbește mult, care trăncănește” [17], *forfota* (în expr.) a o ține ~ „a o ține întruna vorbind mereu despre același lucru” [17], *a gârăi* „a certa, a sări cu gura pe cineva” [17, 1, p.275: <scr. *graiati* „a vorbi”; „în limba paleoslavică *grai* înseamnă numai „cântec”, *a se gârăi* „a se certa” [20], *a se hârăi* „id.” [5], *a hărăzi* „a face o donațiune”; „a dedica, a închina” [5] (v. *hărăzit*, supra), *harbel* (în locuțiunea *harbel la gură* „om care vorbește palavre” [5: „cf. *gură-spartă*, poate deci fi, la origine, bg. *hârbel* „hârb”) (indigen, etem: <vorba>, să se comp. cu elementele precedente și urm.), *a horovi* „a vorbi” [5] (comparația cu variantele: *a vorovi* [18, p.102-103]), v. rom. *a vorobi* [4, s.v. *vorba*], v. rom. *a zvorii* „a oficia o slujbă religioasă” [11 îl confundă cu v. rom. *a dvorii* „a face slujba de curtean” <sl. *dvoritŭ*] și cu derivatele: *vorovă* [8: <vorba, printr-un intermediar rusesc], *vorba* [12, 7, 19, p.322: <v. sl. *dvorŭba*] – în limba română veche e evidentă confuzia dintre *vorba*, autohton, și *dvorbă* „slujbă” <v. sl. *dvorŭba* [11] – pune în lumină originea indigenă a lui *a horovi*), *morojini* „tineri care invită la nuntă, vorniceii, chemători” [5: et. nec.], *a moronci* „a muștra, a cicăli, a necăji” [7, 8, 5: <ucr. *moročty*; 4: „creație expresivă”, *a (se) pârăi* (înv.) „a avea o discuție aprinsă”; „a se judeca cu cineva”; „a contesta”; (azi) „a reclama”; „a denunța” [15, p.41, 6, 7, 8, 4, 5: <v. sl. *prēti*, *pirēti*] (indigen, etem: <a vorbi>), *poară* „împotrivire”; „ceartă”; „litigiu”; „nărav” etc. [6, 12, 8, 4: <v. sl. *pora*; 7: <bg. *opora*] (indigen, etem: <vorba>), *a porunci* „a ordona”; (înv.) „a domni”; „a conduce”; „a vesti”; „a hotărî” [15, p.38, 6, 7, 8, 4, 5: <v. sl. *porončiti* <rončati „a înmâna, a încredința”] (indigen, etem: <a vorbi>), *price* (înv.) „pildă”; „ceartă, neînțelegere”; „întâmplare”; (reg.) „supărare, necaz”; „pricină” [15, p.39, 6, 7, 4, 5: <v. sl. *pritičŭ*] (indigen, etem: <vorba>), intersectat, în cazul primului sens, cu elementul slavon), *a sporovăi* „a trăncăni” [6, 5: <v. sl. *sporă*, prin fazele: *spor* „augmentare”, *a spori* „a pălăvrăgi” [5]; 22, p.94 <bg. *sboruvam*; 12: <v. sl. *sŭporŭ* „ceartă”; 7: <a *spori* „a crește (numărul, cantitatea), a se mări” <sl. *sporiti*; 8: <ucr. *sporovii* „de ceartă” <v. sl. *sŭporŭ*; 4: „Cr. expresivă, cf. *ciorovăi*, *dorovăi*”] (indigen, etem: <vorba>, înruddit cu *spor* „augmentare”, cf. *forfoană* „palavragiu”, supra, și *forfotă* „agitație”), *tarboca* „ceartă”; „cicăleală” [5: et. nec.], *tărăboi* „zarvă, scandal”; „vâlvă” [6: <ceh. *tarabiti se* „a face zgomot”; 12: <tarabă <tc.

<arab.; 21: <alb. *tërboj* „furie”; 5: „cf. ngr. *toribos*”; 4: „origine nesigură, probabil expresivă”] (indigen, eteme: <vorăbă>, <frământare>, cf. var. *dărăboi* [5] și formațiile: *daravelă* „negustorie”; „ocupație, afacere”; „pricină judecătorească, proces”; „pățanie” etc. [5], *treabă* „chestiune”; „lucru, muncă”; „faptă, ispravă”; „împrejurare, situație” etc. [5], atribuite pe nedrept influențelor străine), *a tontorosi* „a mormăi” [5: onom.], *a trăncăni* „a pălăvrăgi” [4, 5: <*tranc*, onom.] etc.

După structura morfematică, *părcălab* se apropie de derivatele de tipul *trăncălău* „limbut” [5: <a trăncăni „a pălăvrăgi”, supra] (pentru aloetele tranșei sufixale secunde –*ău*, cf. *vătav* – *vătăj* – *vătaș* – *vătag* – *vătah* – *vătau* [5], *cațaveică* „scurteică” – *coțobeică* „id.” [5]).

Baștină „bun moștenit” [1, p.120], echivalnt cu bg. *baština* „patrimoniu”, e derivat de Hasdeu din v. sl. *bašta* „tată”, ipoteză preluată de DA [5] și generalizată ulterior. S-a reconstruit și un paleosl. **baština*. După Miklosich însă în vechea slavă *bašta* ar fi fost un împrumut. De fapt, nu e cazul să căutăm ipotetice elemente paleoslave atâta timp cât realitatea certă românească ne oferă soluția: aloetia ca marcă a indigenatului. E vorba de prezența unităților de vocabular aloetice românești *moștină* „baștină”, „moștenire” [5] – *baștină* „id.”, precum și a aloetelor radicale: *moș* „bunic”; „înaintaș, strămoș” etc. [5], *boș-* (*boșneag* „moșneag” [20]), care certifică originea indigenă a formațiilor în discuție.

Combătând etimologia propusă de Cihac pentru rom. *unealtă* (<lat. *utensilia*, prin sincoparea lui *-si*), Hasdeu notează: „este foneticește tot ce poate fi mai imposibil” [1, p.269]. Soluția pe care o avansează însă, deși generalmente acceptată ulterior, e tot așa de hazardată, purtând semnele evidente ale unei etimologii populare: „o compoziție curat românească din une-alte, adică „de toate” [1, 269].

Sugestia rezolvării adevărate ne-o oferă sinonimele expresive ale lui *unealtă* – *hodrâncuri* [5] și *hodro-beie* [5], precum și aloetia tranșei radicale: *un-* (*a unelti* > *unealtă*) – *hon-* (*a hondroni* „a hodorogi” [17], *a hontăi* „a merge neregulat” [17] – origine indigenă, etem: <trăncănele>.

Cercetate din această perspectivă, descoperim aceeași semnificație primară și pentru ceilalți doi termeni pe care îi adaugă Hasdeu seriei sinonimice „unelte”. Hasdeu crede că „după analogia *închis* (= *inclusum*), *deschis* (= *disclusum*) etc., *dichis*, mai corect *dechis*, adică *chis* cu *de* ca în „de făcut”, „de dres” etc., pare a fi latinul *clusum* = ital. *chiuso* „gard, ogradă” = franc. *clos*, indicând astfel instrumente de construcție, cu sensul primitiv al latinului *instrumentum* sau *strumentum* din *struo*...” Or, aloetia formațiilor *a (se) dischisi* „a (se) îngriji de cele trebuincioase”; „a se găti frumos” [12, 7, 8, 4: <ngr.], *a se lighini* „id” [20], *a (se) tighini* „id.” [20] trădează indigenatul acestora și dezvăluie semnificația lor primară: <migăleală, mocoșeală>, similară cu cea a derivatului regresiv („cuiă formacion nu es clara”, după Ciorănescu [4, s.v. *dichisi*]).

Cât privește *sculă* „instrument, unealtă” [5: et. nec.], el trebuie pus în relație cu expresivul *a sculbuși* „a clătina, a agita (apa dintr-o sticlă) [5: et. nec.] pentru a scoate în relief polietemia și indigenatul radicalului *cul-*, precum și etemul specific seriei sinonimice în discuție.

Spre deosebire de Cihac, care îl extrage pe *noian* „cantitate mare de apă sau de zăpadă”; „belșug”, „mare, ocean”; „abis, genune” [5: et. nec.] din lat. *oceanum* („cu proteza unui „n” și sincopa lui „e” [6]), Hasdeu îl derivă din alb. *uiana* „ocean” (<ui „apă”), invocând în sprijinul ipotezei sale o posibilă aglutinare sintactică, urmată de o afereză: *în-oian* („ca și-n sinonimul italian *nabisso* = *in abisso*) [1, p.284]. Dacă ar fi cunoscut varianta *loian* [5, 20], prin ce accident sintactic ar fi explicat-o? Curios e că și mai târziu, Densusianu (apud Ciorănescu [4]), nebănuind de existența ei, o reconstituie (**loian*), pentru a o trimite la sl. *loj-* „a curge”. Or, însăși această inexplicabilă rotație, din punctul de vedere al fonologiei istorice românești, a unui segment de expresie din radical e deja o probă a indigenatului.

Pentru a identifica semnificația primară a lui *noian*, vom urmări eventualele ipostaze aloetice ale rad. *noi-* până vom da de una transparentă la semnificație. Aceasta e *a boi* (*a bui*) „a năvăli, a buști, a fâșni” [17]. Etem: <mulțime>.

E un exemplu concludent de contribuție a factorului intern la clarificarea situațiilor dificile de ordin etimologic.

Parafrazând postulatul formulat de Hasdeu vizavi de cercetarea etimologică: „Originea unui cuvânt sau a unei forme se poate afirma numai atunci după ce s-a comparat mai întâi în toate limbile în care există” [23, p.144], putem susține că, înainte de a examina limbi străine, se cuvine să studiem atent sistemul din care face parte cuvântul sau forma etimologică.

Referințe:

1. Hasdeu B.P. Cuvente den bătrâni, I, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G.Mihăilă. - București: Editura Didactică și Pedagogică, 1983.
2. Schichardt H. Despre „Textele și glosele vechi românești” ale lui B.P. Hasdeu. – În: B.P. Hasdeu. Op. cit., p.477-507.
3. Rusnac G. Etimologia structurală: principii, metodă și obiective (I) // RLȘL, 1997, nr.6, p.43-51.
4. Cioranescu Al. Diccionario etimológico rumano. – Universidad de La Laguna, 1958-1966.
5. Academia Română. Dicționarul limbii române, serie veche (DA) (literele A – B, C, F – I, D – De, J, L - Lojniță). - București, 1913-1949; Serie nouă (literele M, N, O, P, R, S, Ș, T, Ț, U, V, W, X, Y, Z, D - Deținere). - București, 1985-2006.
6. A.de Cihac. Dictionnaire d'étimologie daco-romane. I. Éléments latins, comparés avec les autres langues romanes. II. Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-modernes et albanais. - Francfort A/M-Berlin-Bucarest, 1870, 1879.
7. Candrea I.-A. și Adamescu Gh. Dicționarul enciclopedic ilustrat. - București, Cartea Românească, 1931.
8. Scriban Aug. Dicționarul limbii românești. - Iași: Presa Bună, 1939.
9. Rusnac G. Matrice etemice și etememice // RLȘI, 1999, nr.4; 2001, nr.6, p.115-118.
10. Seche L., Seche M. Dicționarul de sinonime al limbii române. - București: E.A.R.S.R., 1982.
11. Costinescu M., Georgescu M., Zgraon F. Dicționarul limbii române literare vechi. - București: E.Ș.E., 1987.
12. Tiktin H. Dicționar român-german. - București: Imprimeria Statului, 1903-1925.
13. Cipariu T. Opere, I. Ediție îngrijită de Carmen Gabriela Pamfil. - București: E.A.R.S.R., 1987.
14. Philippide Al. Originea românilor. I. Ce spun izvoarele istorice; II. Ce spun limbile română și albaneză. - Iași: Viața Românească, 1923, 1927.
15. Bărbuț D. Dicționar de grai oltenesc. - Craiova: Mileniul III, 1990.
16. Academia Republicii Populare Române, Filiala Cluj, Institutul de Lingvistică. Materiale și cercetări dialectale, I. - București: A.A.R.P.R., 1960.
17. Rosetti Al. Istoria limbii române. I. De la origini până în sec. al XVII-lea. Ediția a doua, revăzută și adăugită. - București: E.Ș.E., 1978.
18. Udrescu D. Glosar regional Argeș. - București: E.A.R.S.R., 1967.
19. Capidan Th. Etimologii // Dacoromania, III (1922-1923), Cluj, 1924, p.753-765.
20. Conev B. Ezicovni vzaimnosti meždu bălgari i români. - Sofia, 1921.
21. Poghiric C. B.P. Hasdeu lingvist și filolog. - București: Editura Științifică, 1968.

Prezentat la 30.03.2011